

Є. С. Шишкін

здобувач кафедри загальноправових дисциплін
Харківського національного університету внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ УЧАСТІ ІНОЗЕМЦІВ У ЦИВІЛЬНИХ, ГОСПОДАРСЬКИХ ТА ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ (НА ПРИКЛАДІ XVIII – XX СТОЛІТТЯ)

Наукова стаття присвячена дослідженню та комплексному аналізу особливостям участі іноземців у цивільних, господарських та трудових правовідносинах на прикладі XVIII–XX століття.

З урахуванням доктринального дослідження констатовано, що у досліджуваний період на законодавчому рівні правовий інститут іноземців існував та знаходив своє відображення в тому, що вихідці з-за кордону мали особливий правовий статус, відмінний від статусу підданих імперії. На відміну від останніх, іноземці мали право виїзду за кордон, але при цьому влада вважала, що не зобов'язана їх терпіти на своїй території, а тому могла в будь-який час їх вислати. В юридичній літературі склалася думка, що в період XVII – XVIII через широке застосування поняття «православний» не існувало правового інституту підданого і іноземця. Однак це невірно, тому що православні особи, які прибули з-за кордону, також мали статус іноземців. Права підданих іноземці купували після процедури натуралізації, а для іноземців роль натуралізації виконувало хрещення, а для православних – аналогічні процедури (присяга в церкві, миропомазання і ін.). У XVIII столітті натуралізація здійснювалася двома способами: як і раніше хрещенням, а також складанням присяги.

Акцентовано увагу на тому, що здійснення підприємництва на українських територіях у складі Російської імперії за участі іноземного елемента, здійснювалося в трьох формах: торговельної, промислової діяльності, а також у вигляді вільної практики фахівців. В той же час, корпорації іноземних купців (вірменських, голландських, англійських) були дуже сильними конкурентами і їх діяльність придушувала вітчизняне купецтво, залишаючи його «не при справах», що, в свою чергу, призводило до руйнування українських купців як окремого складу суспільства та нездатності їх платити державні податки. Тому уряд, визначаючи статус іноземних купців намагався забезпечити належне правовідношення між фінансовою вигодою і необхідністю дотримуватися інтересів вітчизняних купців.

Ключові слова: іноземці, іноземні піддані, українські території у складі Російської імперії, державне управління, правове становище, правовий статус.

Постановка проблеми. Проблематика пов'язана із визначенням теоретико-правових засад правового становища іноземців завжди була актуальною для українського державотворення та займала один із центральних аспектів у розбудові вітчизняного законодавства. Вигідне географічне розташування українських територій, розвиток економіки, торгівлі та різноманітних ремесл, специфіка звичаїв та традицій населення призвели до порівняно раннього оформлення та становлення інституту іноземців. Розвиток цього правового інституту було також тісно взаємопов'язано із необхідністю вирішення таких завдань як торгово-економічна взаємодія, розширення міжнародно-правового співробітництва та врегулювання міжнародних конфліктів.

Стан дослідження. Проблеми, що є важливими як у теоретичному, так і в практичному аспектах для осмислення предмету дослідження розглядалися у працях як сучасних українських та зарубіжних фахівців, так і науковців як Д. В. Галкін, О. М. Головка, В. Д. Гончаренко, В. В. Россіхін, В. О. Рум'янцев, О. Д. Святоцький, М. М. Страхов, А. Є. Шевченко. В той же час, не дивлячись на сталий науковий інтерес до вказаної проблематики, опрацювання та виокремлення особливостей участі іноземців у цивільних, господарських та трудових правовідносинах на прикладі XVIII – XX століття належить до малодосліджених тем.

Внаслідок чого, метою даної статі є дослідження та комплексний аналіз особливостей участі іноземців у цивільних, господарських

та трудових правовідносинах на прикладі XVIII – XX століття.

Виклад основного матеріалу. Протягом тривалого часу на службі на українських територіях перебували іноземні фахівці різних професій, що було зумовлено тим, що в такий спосіб влада прагнула підвищити боєздатність армії, тому й запрошувалися фахівці невідомих професій, наприклад, лікаря, художника тощо. Основна і найбільш постійна категорія іноземців – це військовослужбовці, до яких можна віднести як, звичайних найманців – солдат, так і військових фахівців – офіцерів, інженерів, майстрів гарматних справ і т. д. [1, с. 67].

Поряд з військовослужбовцями стали запрошувати докторів і аптекарів, які протягом тривалого часу не були доступні широкому колу громадян взагалі. Особи, які володіли будь-якою майстерністю, поряд з військовослужбовцями та лікарями становили групу іноземців, які користуються попитом на протязі всього розглянутого періоду. Запрошувалися ремісники рідкісних професій, а також професій, які вимагали високої кваліфікації. З переліку майстрів, які жили до XVIII століття, слідує те що серед майстрів, наприклад алмазної справи був відомий тільки один вітчизняний мешканець та сімнадцять іноземців [2, с. 97]. Аналогічна тенденція була представлена й щодо майстрів ювелірної справи та інженерів багатьох сфер [3, с. 124]. Запрошували також садівників, столярів, ливарників, мулярів, майстрів шпалерної справи та інші. Інтерес до іноземних майстрів не слабшав навіть в кінці XVIII столітті, наприклад одному із послів Російської імперії в Стокгольмі було доручено знайти чавунної справи майстра для відливання гармат і укласти з ним контракт [4, с. 77].

Примітно, що в результаті переважної більшості реформ XVIII століття з'явилося багато урядових і судових установ, тому виникла потреба в чиновниках, які знають закони і володіють навичками ведення судових справ, а тому їх стали викликати з-за кордону. На початку XVIII століття починають активно запрошувати науковців задля розвитку освітньо-наукової діяльності на території всієї імперії [5, с. 86].

Фактично, в досліджуваний період зародилися два способи оформлення відносин іноземців з урядом: перший в документах згадувався як виїзд «на великого государя ім'я (платню)», другий – «на час», «на наймання». Так, за переконанням А. С. Мулюкіна іноземці, які виїхали «на государево ім'я», прирівнювалися за умовами служби до російських підданих. Від-

мінність в їхньому становищі, на його думку, полягала лише в тому, що, по-перше, вони не виходили із відання свого уряду; по-друге, уряд відпускав їх за кордон без того, щоб вони повернулися назад, і, по-третє, іноземці, приїхавши на вічну службу, на противагу підданним, могли припиняти службу, коли бажали. «Приїзд на наймання», або «на час», на думку А. С. Мулюкіна, припускав укладення договору з іноземцем із визначенням відповідної платні [3, с. 151-152].

Історіографічні матеріали свідчать, що переважна більшість науковців ототожнювали приїзд іноземців «на час» з приїздом на певний термін, але такий підхід не підтверджується архівними матеріалами [6, с. 114]. Наприклад, коли із Голландії приїхали певні майстри, в грамоті вказувалося, що вони приїхали «на час», і що якщо вони, «побувши в державі, виявлять бажання їхати назад, то уряд обіцяє відпустити їх без всякого затримання». Таким чином, аналіз даного документу свідчить, що в ньому були відсутні будь-які вказівки на конкретний термін їх служби, а відповідно і перебування не території імперії, адже встановлювалося тільки право майстрів припинити службу за своєю ініціативою.

Таким чином, в разі приїзду на службу «на час» іноземець також, як і при виїзді «на государево ім'я», цілком довіряв свою долю в руки управителя, але з правом розірвати свої службові відносини за своєю ініціативою. В досліджуваний період уряд намагався якомога більше звільнити себе від будь-яких зобов'язань по відношенню до іноземців і встановлював лише найнеобхідніші з них. Цікаво, що А. С. Мулюкін протиставляв «приїзд на час» і «приїзд на наймання» як бездоговірну і договірну форму взаємовідносин уряду з іноземцем, але варто наголосити, що обидва ці порядки передбачали укладення договору. Хоча й першочергово, звичайною умовою договорів було тільки право на вільний виїзд із території імперії і лише згодом договори стали більш докладними і включали в себе умови про платню і службові обов'язки. В подальшому починаючи із другої половини XVIII століття службові відносини іноземця з урядом стали оформлятися контрактами – договорами з чітко прописаними умовами щодо терміну служби, посадових обов'язків, розміру їх платні тощо, як наслідок практику виїзду іноземців «на государево ім'я» і «на наймання» до кінця XVIII століття поступово відмирає.

У XVIII століття дворянське ополчення змінили полки «регулярного ладу», що призвело до того, що постійна присутність багатьох іно-

земних фахівців стала необхідною умовою для нормальної роботи підприємства, державного апарату що реорганізується за результатами прийняття відповідного маніфесту і як наслідок іноземець міг влаштуватися на службу як довічно, так і на певний термін. В обох випадках відносини оформлялися контрактом, але якщо службовець хотів залишитися на все життя, він приносив присягу на «вічне підданство». Водночас, система укладання контрактів продовжувала розвиватися. При прийомі на службу рядових (солдат або матросів) з ними укладалися однотипні контракти в яких зазначався термін служби і розмір платні. Надходження іноземців на службу відбувалося не завжди добровільно, а в деяких випадках контракти містили вказівку на те, що уряду гарантувалося право затримувати іноземних майстрів чи фахівців на один-два роки понад термін «за свавілля його величності» [7, с. 19].

З другої чверті XVIII століття звичайним явищем стало перебування іноземця протягом обмеженого терміну. Так, з іноземними професорами укладався контракт на 4 або 5 років, при цьому обидві сторони могли повідомити про розірвання контракту з дотриманням певного строку, а при закінченні терміну договору і бажанні обох сторін співпрацювати контракт поновлювався. Залучення іноземців у переважній більшості випадків здійснювалось задля перейняття та проведення оцінки знань і досвіду у приїжджих іноземців, відтак досить часто, глава держави особисто звертався до інших управителів європейських держав та спеціально-уповноважених осіб.

Платню як ключову умову перебування іноземця на службі можна розділити на два види: платню до початку служби і платню власне за службу. У вказаний період дозвільний порядок в'їзду на українські території, які знаходились у складі імперії змушував затримувати іноземця на кордоні під час оформлення відповідного дозволу на в'їзд, а отже, іноземець, який приїжджав на кордон і чекав указу від государя, утримувався за рахунок скарбниці прикордонного міста. Особам знатного походження або представникам рідкісних професій (наприклад, лікарям) видавалися крім того золоті і срібні речі: кубки, посуд, інші предмети побуту.

У XVIII столітті у зв'язку з відкриттям кордону для проїзду іноземців відпала необхідність в утриманні іноземців, які чекали указу на кордоні, хоча кошти на облаштування іноземців ще до початку служби нерідко були необхідні. Цікаво, що при приїзді іноземця на службу ще до

моменту його прибуття вирішувалося питання про місце його проживання, тому досить часто відбувалося дарування будинку або коштів на його будівництво і хоча й в подальшому такий механізм було формально скасовано, він продовжував існувати через прийняття нормативно-розпорядчих актів індивідуальної дії самим главою держави.

За будь-яких умов, варто наголосити, що оплата праці іноземців значно перевищували оплату підданих імперії, причому найвищі оклади отримували лікарі та військові. Незважаючи на більш сприятливі відгуки самих іноземних офіцерів про виплату платні, нерегулярність виплат визнавала сама влада в особі уряду, що негативно впливало на порядок залучення іноземців до управління та розвитком окремими сферами економіки, а їх платня стала встановлюватися спеціальними документами – штатами.

Привілейоване становище іноземних вчених було характерно і для західноєвропейських країн, адже як свідчать архівні хроніки і німецькі і австрійські вчені неодноразово у своїх листах вказували на незадовільне фінансування їх діяльності та утримання. Однією з основних обов'язків іноземців, що мали хоча б якусь кваліфікацію, було навчання учнів Російської імперії, наприклад шпалерних майстрів запрошували таким чином, щоб згодом можна було б відпустити їх і зусиллями власних підданих виробляти шпалери [8, с. 133]. Зазвичай обов'язок навчання тому розглядалася в контрактах, наприклад іноземний берейтор зобов'язався приїхати на три роки і, об'їжджаючи територію українських губерній навчити двох, трьох або більше учнів своєму ремеслу. Число учнів могло обумовлюватися також в контракті, зокрема щоб спонукати іноземців до навчання учнів, у багатьох контрактах нагородження за цю роботу обмовлялося особливо, або плата за навчання людей включалася до складу платні іноземного майстра, але частина її тимчасово утримувалась і видавалася лише в тому випадку, якщо той чи інший учень опанував відповідну майстерність. Окрім військової справи, особлива увага приділялася навчанню акторів, при цьому навчання дітей акторської майстерності одразу ж ставилося як першочергове завдання.

Незважаючи на те, що положення іноземців досить тривалий період змінювалося, протягом усього досліджуваного періоду можна розглядати утилітарний підхід уряду до служби іноземців, оскільки високу платню уряд гото-

вий був платити лише, дуже цінним, на його думку, фахівцям, які на інших умовах просто не виїхали б до території імперії, а там, де було можливо, уряд намагався заощадити – приваблював на службу військовополонених. В епоху Петра I в зв'язку з перебудовою державного апарату, створенням регулярної армії і флоту посилилася потреба в іноземцях як військових, так і цивільних професій. Вони отримали значні привілеї у платні порівняно не тільки з підданими імперії, але й навіть із іноземцями, які приїхали раніше, але як тільки у влади з'являлася можливість замінити іноземця, уряд одразу від нього позбавлявся нехтуючи умовами контракту.

Статус іноземців на службі з багатьох питань не відрізнявся від становища російських підданих: норми про відставку, забезпечення по старості, забезпеченні вдів і сиріт поширювалися в рівній мірі на тих і інших. Принциповою відмінністю іноземців був більший розмір платні, тому що це був найефективніший спосіб залучення кваліфікованих фахівців з-за кордону. Висока платня іноземців була показником зацікавленості в них урядом.

Цікаво зазначити й про особливості здійснення підприємництва на українських територіях у складі Російської імперії за участі іноземного елемента, зокрема іноземне підприємство здійснювалося в трьох формах: торговельної, промислової діяльності, а також у вигляді вільної практики фахівців. Як відомо, уряд був зацікавлений в міжнародних економічних зв'язках, всіляко вітав приїзд і діяльність іноземного купецтва і надавав йому ряд привілеїв. В той же час, корпорації іноземних купців (вірменських, голландських, англійських) були дуже сильними конкурентами і їх діяльність придушувала вітчизняне купецтво, залишаючи його «не при справах», що, в свою чергу, призводило до руйнування українські купців як окремого складу суспільства та нездатності їх платити державні податки. Тому уряд, визначаючи статус іноземних купців намагався забезпечити належне правовідношення між фінансовою вигодою і необхідністю дотримуватися інтереси вітчизняних купців.

Висновки. Таким чином, у досліджуваній період на законодавчому рівні правовий інститут іноземців існував та знаходив своє відо-

браження в тому, що вихідці з-за кордону мали особливий правовий статус, відмінний від статусу підданих імперії. На відміну від останніх, іноземці мали право виїзду за кордон, але при цьому влада вважала, що не зобов'язана їх терпіти на своїй території, а тому могла в будь-який час їх вислати. В юридичній літературі склалася думка, що в період XVII – XVIII через широке застосування поняття «православний» не існувало правового інституту підданого і іноземця. Однак це невірно, тому що православні особи, які прибули з-за кордону, також мали статус іноземців. Права підданих іноземці купували після процедури натуралізації, а для іновірців роль натуралізації виконувало хрещення, а для православних – аналогічні процедури (присяга в церкві, миропомазання і ін.). У XVIII столітті натуралізація здійснювалася двома способами: як і раніше хрещенням, а також складанням присяги.

Список використаної літератури:

1. Новомбергский Н. Врачебное строение в допетровской Руси. Томск : Паровая типо-лит. Сиб. т-ва печ. дела, 1907. 504 с.
2. Железнов В. Указатель мастеров, русских и иноземцев, горного, металлического и оружейного дела и связанных с ними ремесел и производств, работавших в России до XVIII века. Санкт-Петербург, 1907. 141 с.
3. Мулюкин А. С. Приезд иноземцев в Московское государство: из истории русского права XVI и XVII веков. Санкт-Петербург : тип. т-ва «Труд», 1909. 285 с.
4. Беляков А. В. Служащие западноевропейского происхождения в Посольском приказе второй трети XVII века. Москва : Дрвлекхранилище, 2006. 413 с.
5. Томсинов В. А. Развитие русской юриспруденции в первой четверти XVIII века. *Законодательство*. № 3. 2006. С. 82-87.
6. Орленко С. П. Выходцы из Западной Европы в России XVII века: правовой статус и реальное положение. Москва : Дрвлекхранилище, 2004. 344 с.
7. Брикнер А. Патрик Гордон и его дневник. Санкт-Петербург : Типография В. С. Балашов, 1878. 120 с.
8. Пенской В. В. Попытка военных реформ в России начала XVII в. *Вопросы истории*. 2003. № 11. С. 127-138.

Shyshkin Ye. S. Features of participation of foreigners in civil, economic and labor relations (on the example of the XVIII-XX centuries)

The scientific article is devoted to the research and complex analysis of the peculiarities of the participation of foreigners in civil, economic and labor relations on the example of the XVIII – XX centuries.

Taking into the doctrinal study, stated that in the period under study at the legislative level the legal institution of foreigners existed and reflected in the fact that immigrants from abroad had a special legal status different from the status of subjects of the empire. Unlike the latter, foreigners had the right to go abroad, but the authorities believed that they were not obliged to tolerate them on their territory, and therefore could deport them at any time. In the legal literature, there is an opinion that in the period XVII – XVIII due to the widespread use of the term "Orthodox" there was no legal institution of a citizen and a foreigner. However, this is not true, because Orthodox people who came from abroad also had the status of foreigners. Foreigners bought the rights of subjects after the naturalization procedure, and for infidels the role of naturalization performed by baptism and for Orthodox – similar procedures (oath in the church, anointing, etc.). In the XVIII century, naturalization carried out in two ways: still by baptism, as well as taking an oath.

Emphasis placed on the fact that the implementation of entrepreneurship in the Ukrainian territories as part of the Russian Empire with the participation of a foreign element, carried out in three forms: trade, industrial activities, as well as in the form of free practice of specialists. At the same time, corporations of foreign merchants (Armenian, Dutch, English) were very strong competitors and their activities suppressed domestic merchants, leaving it "out of business", which, in turn, led to the destruction of Ukrainian merchants as a separate society and their inability to pay state taxes. Therefore, the government, in determining the status of foreign merchants, tried to ensure a proper legal relationship between financial gain and the need to adhere to the interests of domestic merchants.

Key words: *foreigners, foreign nationals, Ukrainian territories within the Russian Empire, public administration, legal status, legal position.*